

TOMKA BÉLA

A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”

A jelenkori európai és magyar történelem periodizációjáról

A periodizáció annak meghatározása, hogy mikor kezdődik és mikor ér véget egy valamilyen szempontból belső egységet mutató történelmi időszak. A korszakolás vonatkozhat egész társadalomra, illetve társadalmakra vagy valamilyen társadalmi részjelenségre. A koherens történelmi időszakok elhatárolása korántsem csupán valamilyen magától értetődő fordulópont megnevezése, már csak azért sem, mert sok esetben a korszakok kezdete vagy vége nem is köthető egyetlen évszámhoz. A feladat ennél bonyolultabb, mivel a történetészeknek el kell dönteniük, hogy milyen eseményeket és folyamatokat tartanak meghatározó jelentőségűnek a vizsgált időszakban, ezek segítségével kimutatva a múltban a belső egység – a kontinuitás – mellett a töréseket is. A fejlődési tendenciák megváltozása különféle okok miatt bekövetkezhet, s így a történelmi korszakok határai is sokfélék lehetnek: többek között háborúk, békék, forradalmak, államok létrejötte, uralkodók trónra lépése és halála vagy törvények elfogadása tartoznak e sorba. Ennek megfelelően a korszakokat is ki lehet jelölni jó néhány szempont alapján. Az ilyen felosztások általában uralkodók/vezetők és dinasztiák, kiemelkedő személyiségek (viktoriánus Anglia, hitleri Németország, sztálini Szovjetunió), kulcsfontosságú események (forradalmak kora), korok–évtizedek–évszázadok–évezredek (újkor, jelenkor), kormányok–államrendszerek típusai (abszolutizmus, ancien régime) és művészeti stílusok (reneszánsz, rokokó) szerint történnek.¹

A korszakok elnevezése politikai–esztétikai–ideológiai vagy más értékítéletet hordoz – legalább implicit módon – az adott időszakról. Az interpretáció szempontjából tehát semmiképpen sem nevezhető semlegesnek használatuk.² Ennek ellenére a történelmi munkák jelentős részében – noha szó esik korszakokról – a periodizáció kérdése nem jelenik meg. A szerzők gyakran átvesznek elterjedt sémákat, anélkül, hogy használatukat indokolnák. A korszakhatároknak, illetve korszakoknak tehát „tehetetlenségük” van, vagyis ha egyszer

¹ A történelmi periodizációra vonatkozó nemzetközi irodalom nem nevezhető bőségesnek: Jordanova, Ludmilla: *History in Practice*. London, 2000. 114–140.; Green, William A.: *Periodizing World History*. *American Historical Review*, vol. 101 (1996) no. 3. 749–770.; Besserman, Lawrence: *The Challenge of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives*. In: Besserman, Lawrence (ed.): *The Challenge of Periodization*. New York, 1996. 3–28.; Stearns, Peter: *Periodization in Social History*. In: Stearns, Peter (ed.): *Encyclopedia of European Social History, 1350–2000*. Vol. 1. New York, 2001. 125–130.; a periodizációról a hazai irodalomban: Kövér György: *Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben*. In: Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002. 351–359.; Gyáni Gábor: *A 20. század mint emlékezeti „esemény”*. *Forrás*, 41. évf. (2009) 7–8. sz. 3–15.; magyar fordításban: Blumenberg, Hans: *A korszakfogalom korszakai*. *Helikon*, 11. évf. (2000) 3. sz. 303–323.

² Hunt, Lynn: *Measuring Time, Making History*. Budapest, 2008. 118–120.

megalkották őket, és ismertté válnak, akkor rögzülhetnek, s abban az esetben is sor kerülhet alkalmazásukra, ha inkább alternatív megoldásra volna szükség. Megint mások megkérdőjelezik vagy egyenesen elutasítják a periodizáció gyakorlatát, azzal érvelve, hogy a történelmet a folyamatosság jellemzi, s így a korszakok *ex post* konstrukciók, melyeket történészek hoznak létre, s azok eltorzítják a valóságot.³

Sem a korszakok létének magától értetődőként kezelése, sem pedig a periodizáció szükségességének, illetve lehetőségének elutasítása nem tűnik célravezetőnek. A periodizációra, illetve a korszakokra ugyanaz érvényes, mint a történetírás számos más elemzési eljárására és fogalmára – például a régió-elnevezésekre vagy a társadalmi egyenlőtlenségek leírására használt fogalmakra. Ezek egyaránt absztrakción alapulnak – mesterségesek s bizonyos mértékig önkényesek –, de elemzési szempontból nélkülözhetetlenek. A múlt felosztása elengedhetetlen ahhoz, hogy a kutató elemezhesse egységeket kapjon, és rendszerezhesse gondolatait, illetve ilyen módon közölhesse azokat közönségével. A korszakok visszatükrözhetik a történelmi valóság változásait s az eltérésekről való gondolkodásunk jellegzetességeit is. Így a periodizáció nemcsak arra ad alkalmat a történésznek, hogy az olvasó elé tárja választásának indokait, hanem segíthet abban is, hogy bemutassa a vizsgált jelenségben végbement fontos változásokat és azok okait. Azt is mondhatjuk, hogy a korszakhatárok kijelölésével a kutatók akarva-akaratlan állást foglalnak abban is, hogy milyen fő okok vezetnek a történelmi változásokhoz.

A következőkben célunk annak vizsgálata, hogy milyen tanulságokkal szolgál a nemzetközi historiográfia a magyar történetírás számára a 20. századi periodizáció terén. Ehhez először az európai – mindenekelőtt nyugat-európai – történetírás korszakolási gyakorlatának jellemzőit vesszük számba. Eközben kényszerűen vállalunk számos leegyszerűsítést is, mivel az adott keretek között legfeljebb az utóbbi két-három évtized legfontosabb trendjeiről lehetünk képesek beszámolni.

Míg a korábbi évszázadok periodizációja terén régóta jelentős viták zajlanak – gondolhatunk például az olasz reneszánsz időhatáraitra vonatkozó nézetkülönbségekre a kutatásban –, addig a 20. századi korszakhatárokat illetően inkább az egyetértés jellemző a nemzetközi történetírásban. Ha eltekintünk a szigorúan kronológiai értelemben vett 20. századot tárgyaló munkáktól, szinte minden európai országban a világháborúk – vagy azok valamelyike – jelenti a legfontosabb határvonalakat. Az utóbbi évtizedek néhány fontos szintézisével illusztrálva megállapításunkat: Harold James 1914-gyel indítja Európa történetével foglalkozó munkáját, a Mary Fulbrook szerkesztette, népszerű oxfordi kötet a második világháború végétől tárgyalja Európa múltját, miként Tony Judt nagy elismerést aratott összefoglalása is.⁴ Gyakran megjelenik egy további korszakhatár is: ezt jól példázza Eric Hobsbawm szintén igen széles körben ismert, a 20. század történetét átfogó igénnyel tárgyaló műve, amely a kelet-európai szocialista rendszerek bukását tekinti munkája végpontjának.⁵

Az említett, elsősorban politikatörténelmi jellegű korszakhatárok dominálnak még a társadalomtörténelmi szemléletű és gazdaságtörténelmi szintézisekben is. Erre példa lehet Gerold Ambrosius és William H. Hubbard Európa 1914 utáni társadalom- és gazdaságtörténetéről

³ Erről lásd: Besserman: *The Challenge of Periodization*, 3–28.

⁴ James, Harold: *Europe Reborn: A History, 1914–2000*. Harlow, 2003.; Fulbrook, Mary (ed.): *Europe since 1945*. Oxford, 2011.; Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York, 2005.

⁵ Hobsbawm, Eric: *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London, 1995.

írott munkája, vagy a Max-Stephan Schulze szerkesztette kötet Nyugat-Európa 1945 utáni gazdaságtörténetéről.⁶ Ugyancsak e sorba tartozik Hans-Ulrich Wehler ötkötetes műve Németország 1750 utáni történetéről: ennek harmadik kötete az 1849 és 1914, negyedik része az 1914 és 1949, míg zárókötetete az 1949 és 1990 közötti periódust vizsgálja.⁷ Ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy az egyes társadalomtörténeti részterületekről írott munkák esetében a fentiekben bemutatott korszakolási minta kevésbé érvényesül. Maradva a német történetírásnál, példa lehet erre a fogyasztás alakulását Németországban bemutató, nemrég megjelent kiadvány, melynek korszakhatárait 1890 és 1990 jelentik.⁸

Közel sem egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy az említett három nagy, 20. századon belüli korszakhatár közül melyiknek vagy melyeknek tulajdoníthatunk kiemelt szerepet. Egyrészt a nyugat-európai országokra vonatkozó historiográfiában – mint már eddig is több példánk jelezte – gyakoriak a második világháború utáni időszak történetét önállóan tárgyaló tanulmányok, s ezenkívül léteznek a második világháború előtti időszakot a századforduló évtizedeivel vagy akár a 19. század ennél is nagyobb részével egységben szemlélő megközelítések. Ez a felfogás tehát az első világháborút kevésbé jelentős választóvonalnak tekinti, mint a második világháborút.⁹

Másrészt létezik – új és népszerű irányként – a „rövid 20. század” megkülönböztetése, mely az 1914 és 1991 közötti periódust fogja át. Eric Hobsbawm említett munkája nyomán terjedt el ez a terminus, jóllehet – mint Hobsbawm maga is megjegyzi – Berend T. Iván alkalmazta először a kifejezést.¹⁰ Hobsbawm a 20. századot, illetve annak említett részét a demokráciák, a fasiszta, illetve a náci és a kommunista rendszerek közötti, gyakran erőszakos versengés időszakaként, Európa politikai megosztottságának koraként írja le. Hasonlóan az első világháborút tekinti fő korszakhatárnak egy sor más munka is, mint az említett Harold James vagy Bert Altena és Dick van Lente munkái, s a Wolfram Fischer által szerkesztett nagy európai gazdaság- és társadalomtörténeti kézikönyvsorozatban is 1914 jelenti a befejező, 6. kötet kiindulópontját.¹¹ Hobsbawm felfogása szerint az első világháború – ezzel együtt a bolsevik forradalom – és aztán a Szovjetunió, illetve az európai szocialista rendszerek összeomlása a 20. század meghatározó töréseit jelentették.

E rövid áttekintés alapján a 20. századi európai történelem korszakolásának legfontosabb kérdései közé tartoznak a következők:

1. Célszerű-e a két világháborút – illetve azok valamelyikét – tekinteni korszakhatárnak, vagy másféle periodizáció mellett szólnak erősebb érvek?
2. Valóban az első világháború képvisel nagyobb törést, vagy inkább a második világháború, esetleg azonos jelentőségűnek tarthatjuk a két háborút ebből a szempontból?

⁶ Ambrosius, Gerold – Hubbard, William H.: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Mass., 1989.; Schulze, Max-Stephan (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. London, 1999.

⁷ Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. 3-5. München, 1995–2008.

⁸ Haupt, Heinz-Gerhard – Torp, Claudius (Hrsg.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. Frankfurt/M., 2009.

⁹ További példák: van der Wee, Herman: *Prosperity and Upheaval: The World Economy, 1945–1980*. Berkeley, 1986.; Sutcliffe, Anthony: *An economic and social history of Western Europe since 1945*. London, 1996.; Tipton, Frank B. – Aldrich, Robert: *An Economic and Social History of Europe, 1890–1939*. Baltimore, 1987.

¹⁰ Hobsbawm: *The Age of Extremes*, XII.

¹¹ Altena, Bert – van Lente, Dick: *Gesellschaftsgeschichte der Neuzeit, 1750–1989*. Göttingen, 2009.; Fischer, Wolfram (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Bd. 6.: *Vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1987.

A két világháború korszakhatárként való alkalmazásának előnye, hogy Európa-szerte, sőt az egész világon fontos választóvonalnak számítanak. Különösen jelentős ez a tény annak fényében, hogy vannak olyan Európában bevett korszakelnevezések és -határok, mint például az ókor és a középkor, illetve ezek kezdete és vége, melyek a kontinensen kívül nehezen értelmezhetőek.

Ezen belül fontos érvek szólnak 1914 kiemelése mellett, melyekre itt csupán címszószerűen utalhatunk. A háború a liberalizmus válságát hozta politikai és gazdasági értelemben egyaránt. Sőt, a régi Európa a háború során megsemmisült: egész birodalmak bomlottak fel, s nemzetállamok sora jött létre vagy erősödött meg. A háború alatt terjedtek el azok az eszmék, melyek azután autoriter rendszerekben testesültek meg – főként Közép- és Kelet-Európában –, fennmaradva a második világháború végéig és részben azt követően is. A világgazdasági válság okai között szintén előkelő helyen szerepelt a megelőző világháború, de a gyarmati rendszer is a világháborúval kezdett megroppanni.

Számos érvet találhatunk azonban arra vonatkozóan is, hogy az első világháborúval szemben a második világháború, illetve a század közepe jelenti a fő vagy legalábbis a nagyobb törést a 20. századi európai történelemben. Ezeket szintén csupán jelezve, a gazdasági növekedés üteme a többszörösére, a kontinens történetében soha nem látott mértékűre emelkedett az 1950-es évektől, s hosszú ideig ezen a magas szinten maradt. Ennek önmagában is jelentős, fogyasztást és életmódot átalakító következményei voltak. Az életmódot azonban közel sem csak a gazdasági tényezők formálták, hanem azon túl is változott: a lakosság demográfiai jellemzői, a családformák tekintetében is erősebb törést hozott a század közepe, mint annak eleje. Az európai államok közötti viszony szintén alapvetően megváltozott. Egyrészt a kontinens nyugati és keleti fele között minden korábbinál erőteljesebb szembenállás alakult ki. Másrészt azonban a szélesebben értelmezett Nyugat-Európán belül példa nélküli gazdasági–politikai integráció indult meg.

A háborúk középpontba állítása ugyanakkor kérdéseket vet fel, hiszen nem létezik ma olyan hiteles, széles körben elfogadott társadalomelmélet, melyben a háborúk kiemelt szerepet kapnak mint a társadalmi változások mozgatói. Ez az ellentmondás annál is nagyobb problémát jelent, mert a történetírással szemben érezhetően nő az igény, hogy az ne csak leírjon, hanem maga is értelmezze a folyamatokat, vagyis a jelenségek okainak bemutatása mindinkább követelmény a történeti munkák esetében is. Az interdiszciplinaritás szintén fokozottan megfogalmazódó kívánalma hasonlóképpen a történeti jelenségek szisztematikus magyarázatát igényli, mivel a szociológiával vagy a politológiával való együttműködéshez ez nélkülözhetetlen. A háborúkat kiemelten kezelő periodizációs gyakorlat ugyanakkor nehezíti a változások okainak meggyőző ábrázolását.

Szót ejtve a harmadik lehetséges periódushatárról is, kétséges, hogy a kommunista rendszerek összeomlását célszerű-e korszakhatárnak tekintenünk. Ahogyan a 20. század elmúlt, erős a késztetés a történészek körében, hogy történeti értelemben is lezárják azt, amit jól szolgálhat a „rövid 20. század” fogalma és ezzel együtt az 1989/1991-es korszakhatár. Mindez megfelel a történészek azon hagyományos törekvésének is, hogy függetlenítsék magukat a jelentől, legalábbis annak efemer politikai szempontjaitól. A jelen hatásainak kiiktatása persze – mint közismert – nem sikerülhet teljes mértékben, de a törekvés méltányolható. Ugyanakkor az olyan fogalmak, mint a „hosszú 19. század” és a „rövid 20. század”, bár deklarált céljuk szerint eltávolítják a naptári századoktól a periodizációt, végső soron mégis azokhoz kötik azt, mert a fordulópontokat rendszerint a naptári századfordulók környékén keresik.

További érvek szólnak amellel, hogy 1989/1991 nem tekinthető a két világháborúhoz hasonlóan jelentős határnak: a kommunista ideológia vonzereje már jóval korábban meg-

szűnt; a kommunista rendszerek ezt megelőzően elveszítették a gazdasági versenyt; a Szovjetunió összeomlásával Oroszország helye nem tisztázódott a nemzetközi politikában. Ráadásul kétséges, hogy egész Európa története szempontjából némi történelmi távlat kialakulásával milyen jelentőségűnek bizonyul majd 1989/1991. Elképzelhető ugyanis, hogy a kelet-európai rendszerváltozások Nyugat- vagy Dél-Európa esetében sokkal kevésbé bizonyulnak olyan fontos választóvonalnak, mint más események – az európai integráció ugyanis már jóval korábban, a század közepén megindult, és aztán fokozatosan kiteljesedett. Márpedig Nyugat-Európa historiográfiája döntően kihathat az európai perspektíva alakulására. Ezenkívül a globalizáció folyamata szempontjából kétségkívül csak epizódnak tekinthetők a kelet-európai változások.¹²

Túllépve a világháborúk jelentőségét bizonyító tények sokatmondó, de hely hiányában mégis *ad hoc* jellegű felsorolásán, az utóbbi években két fontos interpretáció egyaránt megkérdőjelezte azt, hogy az első vagy a második világháború a század történetének fő választóvonala lehet. Ezek így egyúttal a „rövid 20. század” koncepciójával szemben is alternatívát kínálnak.

Az egyik ilyen kísérlet Giovanni Arrighi nevéhez fűződik, aki a „hosszú 20. század” fogalmának kidolgozója, mely a 19. század végétől napjainkig tart, s a meghatározatlan jövőbe vezet.¹³ Elképzelésének alapja a globalizáció folyamata s azon igény, hogy ne legyen Európa-központú a történelmi interpretáció. A globalizáció a ma leginkább elfogadott vélemény szerint valóban a 19. század végén kezdődött, vagy legalábbis akkor gyorsult fel. Ekkor jöttek létre olyan nemzetközi szervezetek/intézmények, mint a Postaunió vagy a genfi egyezmények. Talán ennél is fontosabb fejlemény volt az országok és kontinensek közötti gazdasági kapcsolatok, vagyis a nemzetközi kereskedelem és pénzügyi tranzakciók fellendülése. Azáltal, hogy a „hosszú 20. század” fogalma közvetlenül kapcsolódik a globalizáció folyamatához, napjaink társadalomtudományának egyik legfontosabb kutatási problémája szempontjából is relevanciával rendelkezik, ami növelheti elfogadottságát. Ugyanígy alkalmazhatja a történetírásban az utóbbi évtizedben mind népszerűbb globális megközelítés (*global history*) vagy a világtörténetként ismert irányzat.¹⁴

Szintén hatásosan érvel újfajta periodizáció mellett Charles Maier, aki szerint a 20. század belső cezúrái – a háborúk kezdete és vége, a náciizmus és a kommunizmus hatalomra kerülése és bukása, a világgazdasági válság – olyan számosak, hogy az alig rendelkezik strukturális egységgel.¹⁵ Ezen események helyett ő a modern fejlődés fontos trendjére, a territorialitás keletkezésére, dominanciájára és válságára összpontosít. A territorialitás a határokkal rendelkező (*bordered*) tér által nyújtott potenciált – főként politikai hatalmat – jelenti, amely a legutóbbi időkig a nemzeti identitás és a nemzetállam alapja volt. Véleménye szerint 1860 körül kezdődött a territorialitás uralma, s a politikai szuverenitás territorializálódása fokozatosan teljessé vált a gazdasági, kulturális egyneműség nemzetállami határokon belüli létrejöttével, majd pedig az 1960-as évek végén kezdett szétesni a rendszer. Ez tehát egységes korszak Maier számára, jóllehet annak – említett kollégáitól eltérő-

¹² Hasonló megfontolásokra a magyar szakirodalomban lásd: Romsics Ignác: *A szintézis-írás dilemmái*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 3-4. sz. 223–234.

¹³ Arrighi, Giovanni: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London, 1994.

¹⁴ Findlay, Ronald – O'Rourke, Kevin H.: *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton, 2007. 378–425.

¹⁵ Maier, Charles: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. American Historical Review, vol. 105. (2000) no. 3. 807–831.

en – nem ad megkülönböztető nevet. Az 1960-as évek végétől új időszak indul, melyet a növekvő internacionalizáció, a klasszikus nemzetállamok gyengülése, új társadalmi értékek térhódítása, a nyugati dominancia megszűnése jellemez a világban. Vagyis Maier ezt a korszakot már több szempontból hasonlóan írja le, mint Arrighi a „hosszú 20. század” megfelelő periódusát.

A két bemutatott periodizációs újítás mindenképpen figyelmet érdemel, hiszen azt jelzik, hogy a háborúkon és a kommunista rendszerek összeomlásán kívül is kereshetők szakaszhatárok. Ugyanakkor véleményünk szerint legalább ennyire számottevő következményei vannak a történeti idő felosztására nézve azoknak a munkáknak, melyek – még ha a korszakok kérdésével közvetlenül kevésbé is foglalkoznak – széles körű empirikus elemzést nyújtanak a 20. század jelentős részének európai társadalomfejlődéséről. A nem nagy számú ilyen tanulmány közül három emelkedik ki átfogó jellegével és invenciózus megközelítésével: Göran Therborn az európai modernitás problémáját állítja az analízis középpontjába; Colin Crouch az úgynevezett szociális kompromisszum kialakulását és halványulását írja le; valamint Hartmut Kaelble az európai társadalmi integráció elemzésével foglalkozik.¹⁶

Érvelésük részletes bemutatására itt ismét csak nincs lehetőség, így csupán annyit jelzünk, hogy ezek a kutatók egyaránt a 20. század közepén érzékelik az európai, illetve a nyugat-európai történelem fordulópontját. Természetesen ez a határ hozzávetőleges, s a három szerző nézetei között eleve megfigyelhetők eltérések nemcsak a törésvonal jellegét, hanem helyét illetően is. Therborn a század közepétől olyan folyamatokat lát megindulni, melyek végül a modernitás halványulását eredményezték. Crouch számára a század közepe különös formáció keletkezését hozta Nyugat-Európában. Ennek legfontosabb jege a különböző társadalmi erők, illetve intézmények – indusztrializmus, kapitalizmus, szociális jogok, hagyományos közösségek – közötti egyensúly létrejötte volt. A „rendezett, korlátozott és strukturált diverzitás” és „strukturált tolerancia” révén Nyugat-Európa kivált a többi fejlett ipari társadalom, illetve régió alkotta csoportból is. Kaelble annak tulajdonít kiemelt jelentőséget, hogy az európai – illetve nyugat-európai – társadalmak között minden korábbinál nagyobb mértékű közeledés játszódott le, mely kiterjedt nemcsak a szűkebb értelemben vett gazdaságra, hanem egy sor más területre is – beleértve például a családot, a munkaviszonyokat és a társadalombiztosítást is. Ráadásul ez a közeledés több európai sajátosságot eredményezett, s kiegészült formalizált integrációs intézmények létrejöttével, melyek új és hosszú távon érvényesülő kereteket adtak az európai társadalmak együttélésének.

Összességében az említett három szerző által megrajzolt kép alapján a század fő jegyének tartott szélsőséges állami erőszak elsősorban a nacionalizmus térhódításának következménye volt, amely nagyjából a 19. század közepétől – talán már a napóleoni háborúktól – datálható. A második világháborúval azonban véget ért a nacionalizmus virágzása, hiszen létrejött egy új európai békerendszer, valamint megindult a nemzetállamok gyengülése, az Egyesült Államok új világhatalmi helyzetének megszilárdulása stb. A modernitás, az európai társadalmakon belüli erőviszonyok és az európai társadalmi és politikai integráció alakulása szempontjából a territorialitás változása alárendelt jelentőségűnek tűnik. Ezzel szemben a globalizáció kétségkívül számos fontos, Európán belüli folyamat fókusza lehet, ugyanakkor a rétegződés, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek s az integrációs folyamatok sokkal inkább képesek megragadni az európai társadalmi és politikai fejlődés saját

¹⁶ Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London, 1995.; Colin Crouch: *Social Change in Western Europe*. Oxford, 1999.; Kaelble, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas – 1945 bis zur Gegenwart*. München, 2007.

tosságait. Márpedig e szempontokat érvényesítve az interpretációban, a 20. század közepe jelentősebb korszakhatárnak tűnik a tágran értelmezett Nyugat-Európában, mint több más, az előzőekben bemutatott választóvonal.

A továbbiakban kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy a magyar történetírás periodizációs gyakorlata miként fest a fenti, európai látószögéből. Elsőként azt a hasonlóságot állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi évtizedek 20. századi magyar történelemre vonatkozó munkáiban az első és a második világháború jelöli ki a fő korszakokat, az egész századot átfogó tanulmányok esetében kiegészülve a rendszerváltozással mint határral. Különösen érvényes ez az általános, összefoglaló jellegű ábrázolásokra, de általában a részterületekkel foglalkozó tanulmányoknál is ez látható, beleértve a gazdaság- és társadalomtörténeti munkákat.

Az 1960-as és 1970-es években jellemzően a kapitalizmus korának gyakran meglehetősen önkényesen kijelölt időbeli keretei határozták meg a modern és jelenkori magyar történelem periodizációját, amely így általában az 1848 és 1945 vagy az 1867 és 1945 közötti időszakot fogta át.¹⁷ Nem volt ritka azonban a két világháború közötti időszak önálló tárgyalása sem, melyre példa lehet Acsádi Györgynek és Klinger Andrásnak a korszak népesítéstörténetét feldolgozó munkája.¹⁸ Utóbbi elősegítette az, hogy a két világháború közötti periódust nemcsak a második világháború utánival állították szembe, hanem a dualizmus korával összehasonlítva is egyértelműen negatív értékelést kapott szinte minden téren. A rendszerváltozást követően érezhető hangsúlyeltolódás következett be ezen a téren, s az első világháború mint korszakhatár mind nagyobb szerepet kapott. Ebben egyrészt közrejátszott az, hogy a 20. század végéhez ért, s így a hazai történetírásban is megjelent az igény annak „lezárására”, másrészt a „rövid 20. század” koncepciójának hatása is érezhető volt. Ezenkívül nagy érdeklődést keltettek a határváltozásokkal összefüggő – korábban csak erős korlátokkal megvitatható – történeti problémák, ami ugyancsak felértékelte az első világháború végét mint korszakhatárt.

Így azt mondhatjuk, hogy az utóbbi két évtizedben napvilágot látott munkákban úgyis szólván azonos súlyú eseményként jelenik meg az első világháború, mint a második, vagy egyenesen erősebb törésként prezentálják azt a szerzők. Például számos munka született a két világháború közötti időszakról, de alig találkozzunk olyan kötettel, mely mondjuk a 19. század második felét vagy végét és a két világháború közötti időszakot együtt tárgyalná.¹⁹ Mindazonáltal explicit módon kevesen fogalmaznak meg erre vonatkozó állításokat, inkább közvetett jeleit láthatjuk ennek a preferenciának.

Megállapítható tehát, hogy a magyar és a nyugat-európai történetírásban jórészt azonosak a 20. századon belüli fő korszakhatárok. Ugyanakkor ezek szerepe eltér Nyugat-Európa

¹⁷ *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Budapest, 1971.; Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972.

¹⁸ Acsádi György – Klinger András: *Magyarország népesedése a két világháború között*. Budapest, 1965.

¹⁹ Legfontosabb kivételként a Kövér György és Gyáni Gábor által írt Magyarország társadalomtörténete ugyan a reformkortól a második világháborúig terjedő időszakkal foglalkozik, s külön alfejezetben tárgyalja a 19. század periodizációs dilemmáit, ugyanakkor alig reflektál a későbbi időszakok korszakolási problémáira. Kövér György megjegyzése azt sejteti, hogy véleménye szerint a fő törvonalat valahol a századforduló környékén kereshetjük: „A [...] dinamika együttesen hozta létre azt a bonyolult társadalmi struktúrát, amely alapvonásaiban a 20. századi magyar történelem keretfeltételeit meghatározta.” Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 164.

és Magyarország vonatkozásában, mivel az utóbbi esetében – legalábbis az elmúlt két évtizedben – jóval nagyobb súlyt kap az első világháború.

Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy jelentős mértékben különböznek azok az okok is, amelyek miatt az egyes évek korszakhatárrá válnak a magyar és a nemzetközi történetírásban. Ugyan a háborúk elsősorban politikai határoknak minősülnek Nyugat-Európában is, de a nyugati történetírásban sokkal inkább kapcsolódnak ehhez társadalmi–gazdasági interpretációk. Például a század közepe nem csupán a diktatórikus politikai rendszerek bukásának időszakaként, hanem a minden korábbinál nagyobb gazdasági prosperitás kezdeteként vagy az átfogó demográfiai változások megindulásának periódusaként jelenik meg. Szimptomatikus ebből a szempontból az, hogy Magyarországon szinte mindig az első világháború vége – s nem eleje – a korszakhatár, mely a korábbi politikai keretek megszűnését hozta, míg Nyugat-Európában gyakrabban az első világháború kezdete kap ilyen szerepet, mivel már a háború kezdetén elindulnak számottevő gazdasági–társadalmi változások.

Szintén fontos eltérés, hogy Nyugat-Európa társadalmi esetében a tágabb környezetben, globális szinten bekövetkezett átalakulások jelentős szerephez jutnak a korszakok kijelölésében, különösen az utóbbi évtizedekben. Ugyanígy a világban elfoglalt hely megváltozása is érv a korszakhatárok kialakítása során: 1914-ben, vagyis a világháború kitörésével kezd véget érni Nyugat-Európa dominanciája a világpolitikában és világgazdaságban, s a kontinens mindinkább lemarad az Egyesült Államok mögött ezeken a területeken. A század közepétől ellenben – mint erre már utaltunk – megindul Nyugat-Európa gazdasági felzárkózása az Egyesült Államokhoz. Ezzel szemben Magyarországon ez a szempont – a világban elfoglalt hely megváltozása – lényegében nem jut szerephez a periodizációban. Ez nyilván összefügg azzal, hogy az ország világpolitikai és világgazdasági jelentősége a század során mindvégig csekély maradt.

A magyar történelem európai összefüggésekben való ábrázolása szükségessé teszi a periodizációs eltérések figyelembevételét, s amennyire lehetséges, a korszakolás összehangolását is. Ugyanakkor óvatosság indokolt az összeurópai törésvonalak magyarországi alkalmazásakor: nehéz elképzelni például, hogy bármilyen szempontból értelme volna Magyarországon az 1860-as és 1960-as évek közötti időszakot egységként kezelni, jöllehet ennek az egész európai vagy a világtörténelem esetében – mint jeleztük – lehet jogosultsága. Ez arra figyelmeztet, hogy a magyar és az egyetemes történelem periodizációja nem hangolható össze teljes mértékben.

Ugyanígy az első világháború szerepének bemutatott relativizálása az európai történelem periodizációjában nem jelenti feltétlenül azt, hogy a magyar történelem esetében is ennek kell bekövetkeznie. Az első világháború vége Magyarországon – és a térség jó néhány más országában – nagyobb törést jelentett, mint a nyugat-európai társadalmakban. Ez különösen a nemzetállami keretek alapvető átalakulásának volt a következménye, de ennek messze ható következményei voltak társadalmi–gazdasági téren is.

Komoly érveket lehet azonban felsorakoztatni amellett is, hogy az első világháború vége Magyarországon sem volt olyan éles korszakhatár, mint a második világháború vége, illetve a század közepe. A politikai–gazdasági rendszer megváltozása a század derekán közismert és a hazai történetírásban is megfelelő figyelmet kapott fejlemény. De nem egyszerűen a politikai–gazdasági rendszer átalakulásából következnek ezek a történeti idő felosztására vonatkozó megfontolások, hanem egy sor más tekintetben is éles törés látható. A gazdasági növekedés felgyorsult, ugyanakkor megváltozott az ország relatív gazdasági helyzete is, pontosabban megindult az ország gazdasági lemaradása nemzetközi összevetésben. Szintén nagy jelentőségű transzformáció kiindulópontja volt a század közepe a társadalmi szerkezet és az életmód tekintetében.

Ennél is tovább mehetünk a tanulságok levonása során. A hagyományos periodizációs rendszer használata – a világháborúk korszakhatárként való megjelölése – fontos előnyökkel jár: például átjárhatóságot biztosít a nemzetközi kutatásban. Emellett azonban hátrányai is vannak, hiszen sematikus megoldásokat kínál, s a korszakolás terén csökkenti a kutatás önreflexióját. Érdeemes volna tehát a bevett időhatárok mellett más korszakolással kísérletezni a hazai történetírásban is, de legalábbis érvek szólnak az első világháborús korszakhatár oldása mellett. A bemutatott, a globalizációt középpontba állító korszakolási újítások csak az egyik lehetséges irányt jelentik. Ezek ugyanis kevésbé képesek az európai történelem fontos sajátosságait – mint a nyugat-európai integrációs folyamat megindulását vagy a kontinens két felének politikai–gazdasági távolodását, majd ismételt közeledését – tükrözni. Ha ezeket akarjuk hangsúlyozni, akkor Nyugat-Európa esetében a 20. század közepe-től kezdődő időszakot tekinthetjük „befejezetlen 20. század”-nak. Magyarország vonatkozásában már súlyosabb érvek szólnak az 1945 és 1990 közötti „csonka 20. század” önálló szakaszként való ábrázolása mellett.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a 20. századi európai történelem kutatásában és interpretációjában stabilabb korszakhatárok alakultak ki, mint más, megelőző korszakok esetében. Az utóbbi évtizedek nemzetközi történetírásában a világháborúk kitüntetett korszakhatároknak számítanak, kiegészülve utóbb a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásával mint periódushatárral. Ugyanakkor elméleti deficit is észlelhető a periodizáció ezen formája esetében. A történetírás növekvő módszertani igényességével kétségkívül nehezen összeegyeztethető ugyanis a háborúk korszakhatárként való felfogása, mivel társadalomelméletileg nem indokolható ezen szerepük. Megoldásként gyakran az kínálkozik a kutatók számára, hogy ugyan a világháborúkat továbbra is korszakhatárnak tartják, de csupán jelképes választóvonalaként fogják fel azokat.

A magyarországi historiográfiában még inkább jellemző az első, illetve a második világháború korszakhatárként való megjelölése. Ráadásul – további sajátosságként – az első világháború kezdete helyett itt rendszerint a háború végét tekintik történeti cezúrának. Ez a rendszerváltozás utáni magyar történetírásban erősebb vagy azonos jelentőségű választóvonalaként jelenik meg, mint a második világháború vége, illetve a század közepe. Európai összevetésben szintén fontos sajátossága a magyar történeti kutatásnak, hogy a 20. század periodizációjában itt még inkább a politikatörténeti szempontok kerülnek előtérbe. Ennek jele az, hogy az első világháború vége – és nem eleje – kap nagy szerepet a periodizációban. Ugyanakkor kétségtelenül komoly szakmai érvek is felhozhatók amellett, hogy az első világháború végét tekintsük új történeti korszak kezdetének Magyarországon. Ez egyben arra figyelmeztet, hogy a tematikai és térbeli sokszínűség miatt aligha lehet teljesen összeegyeztetni a korszakok határait az európai és a magyar történeti munkákban.

A világháborúkkal, illetve az általuk kijelölt korszakokkal szemben alternatív korszakhatárok és korszakok is megjelentek a szakirodalomban. Ezek közé tartozik a valamikor a 19. század végén kezdődött és máig tartó, a globalizáció uralta „hosszú 20. század” koncepciója, valamint Charles Maier elképzelése az 1880-as évektől az 1960-as évekig terjedő egységes történeti periódusról, melyet a territorialitás fémjeléz.

Végezetül arra szeretnénk rámutatni, hogy ezen túl sokan a történeti kutatások megújításában több tekintetben élenjáró társadalomtörténet-írástól várták a periodizáció revízióját – például a *long durée* szemléletének érvényesítése révén. Bár a társadalomtörténet kérdésfeltevésai–szempontjai az utóbbi évtizedekben sok esetben valóban utat találtak a történetírás más ágaiba is, a társadalomtörténet-írás nem váltotta le a hagyományos periodizációt sem Magyarországon, sem Európa más országaiban. Ennek okai közé tartozik egy-

részt az, hogy a történeti *long durée* koncepciók az 1980-as évektől hanyatlottak, s a 19–20. század vonatkozásában egyébként sem voltak megfelelően kidolgozottak. Másrészt a társadalomtörténet művelői körében sincs konszenzus egy esetleges átfogó, új periodizációra vonatkozóan sem a 20. század, sem korábbi időszakok esetében. A szakterület erősen fragmentálódott az ezredfordulóra, s ennek nyomán az egyes kutatási területek saját korszakolással rendelkeznek. Így legfeljebb arról tudósíthatunk, hogy a szakaszhatárok kijelölését az egyes vizsgált részterületeken több más történeti aldiszciplínánál tudatosabban végzi a társadalomtörténet-írás. Ez a reflexiós igény önmagában nem volt elegendő az átfogó revízióhoz, a növekvő időtávlattal párosulva azonban mind nemzetközileg, mind pedig Magyarországon jelentős változásokat eredményezhet a 20. század periodizációjában is.